

РОЗДІЛ 2 КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.76

ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА ЛЮДИНИ НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

RESTRICTION OF HUMAN RIGHTS TO JUDICIAL PROTECTION: CONSTITUTIONAL AND LEGAL ASPECTS

Андрієвська О.В.,

*аспірант відділу конституційного та муніципального права
Інституту держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України*

Стаття присвячена проблемі дослідження встановлених законодавством України обмежень гарантованого Конституцією України права людини на судовий захист. Проаналізовано акти національного та міжнародного законодавств, що регулюють право особи на захист в судовому порядку. Визначено підстави правомірності встановлення конституційно-правових обмежень права особи на судовий захист.

Ключові слова: права і свободи людини та громадянина, право особи на судовий захист, гарантії права на судовий захист, конституційно-правові обмеження прав і свобод, обмеження права на судовий захист.

Статья посвящена исследованию проблемы имеющихся на сегодняшний день в законодательстве Украины правовых ограничений гарантированного Конституцией Украины права лица на судебную защиту. Проанализированы акты национального и международного законодательства, которые регулируют право на защиту в судебном порядке. Определены основания для правомерности установления конституционно-правовых ограничений права лица на судебную защиту.

Ключевые слова: права и свободы человека и гражданина, право лица на судебную защиту, гарантии права на судебную защиту, конституционно-правовые ограничения прав и свобод, ограничения права на судебную защиту.

Article is devoted to the restriction of the right to a trial. Acts of national and international legislation which regulate right to a trial are analyzed. Grounds of legitimacy of constitutional restrictions of the rights to a trial were established.

Key words: human rights, right to a trial, guarantees of the right to a trial, restriction of the rights and freedoms, restriction of the right to a trial.

Актуальність теми дослідження обумовлена визнанням Конституцією України людини, її життя і здоров'я, честі та гідності, недоторканості та безпеки найвищою соціальною цінністю та встановленням широкого переліку прав людини і громадянина. Особливе місце в системі прав людини відіграє право особи на судовий захист, що є одним із фундаментальних та гарантованих Основним Законом способом захисту прав та інтересів людини і громадянина. У відповідності до ст. 55 Конституції України, права і свободи людини і громадянина захищаються судом; кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. При цьому на сьогоднішній день в нормах чинного законодавства містяться положення, які суперечать Конституції України та, відповідно, унеможливають реалізацію права особи на судовий захист.

Метою даної статті є аналіз наявних в законодавстві України обмежень гарантованого Основним Законом права на судовий захист та надання пропозицій щодо вирішення проблеми реалізації особою права на звернення до суду.

Виклад основного матеріалу. Окремі аспекти конституційно-правових обмежень в Україні були об'єктом дослідження таких українських науковців, як, Ю. Дика, К. Зубова, А. Колодій, С. Магда, О. Нестеренко, О. Осинська, П. Рабінович, А. Стрекалов, Ю. Тодика та ін. В зарубіжній літературі названі питання стали предметом уваги, зокрема, В. Агеєва, О. Жиліної, О. Должикова, Г. Майстренка, К. Малкарова, С. Новожилова, А. Переверзева, О. Подмарьова, С. Пчелинцева, Є. Рассолової та ін. Право особи на судовий захист висвітлюються у дослідженнях О. Анпілогова, О. Боевої, І. Дашутіна, К. Кобилянського, Л. Консдрат'євої, Т. Кучер, О. Кучинської, Л. Лічмана, Л. Липачової, В. Мальяренка, В. Назарова, В. Погорілка, Я. П'янової, О. Фрицького, В. Шаповала, О. Харитонової, а також зарубіжних – О. Адзинової, Г. Баннікова, О. Беляєвська, В. Бикова, В. Ботнева, О. Журавльової, В. Іванова, С. Нечаєвої, А. Пескової, А. Саїдова, О. Самович. Однак на сьогоднішній день відсутнє комплексне дослідження конституційно-правових обмежень права людини і громадянина на судовий захист, в зв'язку з чим дана проблема є актуальною серед науковців та потребує вивчення.

Конституція України є юридичним вираженням народного суверенітету, результатом здійснення народом свого природного права на самовизначення, втіленням національних традицій державо- та правотворення, ідеалів і принципів суспільного і державного устрою, загальноновизнаних прав і свобод людини, передових моделей організацій та функціонування органів державної влади й місцевого самоврядування та правового захисту Конституції [1, с. 372], а встановлені Основним Законом права, зокрема, право на судовий захист, є уособленням основних здобутків в галузі конституційного права, які визначають суспільний і державний лад України.

Основним завданням концепції судово-правової реформи, затвердженої Постановою Верховної Ради України 28 квітня 1992 р., було створення судочинства, яке максимально гарантувало б право на судовий захист, рівність громадян перед законом, створило б умови для здійснення змагальності сторін [2, с. 5]. Значну роль щодо гарантування права особи на судовий захист відіграють норми міжнародного права, які, у відповідності до ч. 1 ст. 9 Основного Закону, є частиною національного законодавства України. Ряд ратифікованих Україною міжнародних нормативно-правових актів (Загальна декларація прав людини (1948 р.), Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 р.), Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.) встановлюють обов'язок нашої держави щодо забезпечення будь-якій особі ефективних засобів правового захисту (до яких відноситься, зокрема, і право на доступ до правосуддя) у разі порушення її прав та свобод.

В науці під поняттям права на судовий захист розуміється система юридичних гарантій захисту прав, свобод чи інтересів осіб, що забезпечуються діяльністю уповноважених державою суб'єктів, які у разі звернення до них особи мають діяти відповідно до вимог законодавства [7, с. 7].

Перш ніж досліджувати встановлені законодавством обмеження права людини на судовий захист, визначимо поняття правових обмежень.

В науці під обмеженням права розуміється передбачений Конституцією України та законами України режим тимчасового загального або конкретно-індивідуального призупинення чи звуження обсягу визначених і гарантованих Основним Законом прав і свобод в інтересах забезпечення прав інших людей, а також забезпечення національної безпеки і оборони України [5, с. 8], а також законодавче звуження змісту та (або) обсягу прав і свобод людини щодо її можливостей мати, володіти, користуватися розпоряджатися соціальними цінностями, свободою дій і поведінки з метою захисту суверенітету і територіальної цілісності або громадського порядку, забезпечення економічної та інформаційної безпеки для охорони здоров'я, суспільної моралі й забезпечення захисту прав і

свобод людини та є показником державних стандартів рівня життя людини [6, с. 6]

Рішенням Конституційного суду України від 25.11.1997 р. № 6-зп у справі за конституційним зверненням громадянки Г.П. Дзюби щодо офіційного тлумачення ч. 2 ст. 55 Конституції України та ст. 248-2 Цивільного процесуального кодексу України (справа громадянки Г.П. Дзюби щодо права на оскарження в суді неправомірних дій посадової особи), було надано офіційне тлумачення ч. 1 ст. 55 Конституції України щодо захисту судом прав людини і громадянина та встановлено, що кожному гарантується захист прав і свобод у судовому порядку. Суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав та свобод. Відмова суду у прийнятті позовних та інших заяв, скарг, оформлених відповідно до чинного законодавства, є порушенням права на судовий захист, яке, згідно зі ст. 64 Конституції України, не може бути обмежене.

Таким чином, право на судовий захист є гарантією забезпечення прав і свобод людини і громадянина незалежно від раси, кольору шкіри, політичних та релігійних поглядів та переконань, статі, соціального та національного походження, майнового стану, мовних та інших ознак. При цьому встановлені нормами законодавства обмеження гарантованого Конституцією України права особи на судовий захист свідчать про порушення встановленого пріоритету щодо визнання людини найвищою соціальною цінністю нашої держави та про низькі показники правової та демократичної держави. У відповідності до ч. 2 ст. 124 Конституції України, юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, які виникають у державі.

Конституційний суд у рішенні від 09.07.2002 р. № 15-рп/2002 у справі за конституційним зверненням Товариства з обмеженою відповідальністю «Торговий Дім «Кампус Коттон клуб» щодо офіційного тлумачення положення ч. 2 ст. 124 Конституції України (справа про досудове врегулювання спорів) зазначив, що положення ч. 2 ст. 124 Конституції України щодо поширення юрисдикції судів на усі правовідносини, що виникають у державі, в аспекті конституційного звернення необхідно розуміти так, що право особи (громадянина України, іноземця, особи без громадянства, юридичної особи) на звернення до суду за вирішенням спору не може бути обмежене законом, іншими нормативно-правовими актами. Встановлення законом або договором досудового врегулювання спору за волевиявленням суб'єктів правовідносин не є обмеженням юрисдикції судів і права на судовий захист. Таким чином, Конституцією України, як актом найвищої юридичної сили, та Конституційним судом України, як єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні, встановлено принцип заборони обмеження права особи на судовий захист.

У відповідності до ч. 3 ст. 8 Конституції України, звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується. Основний Закон має вищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України та повинні відповідати їй (ч. 2 ст. 8 Конституції України). При цьому в порушення вищезазначених норм, незважаючи на заборону обмеження права на судовий захист, нормами чинного законодавства та судами неодноразово встановлюються обмеження права особи на судовий захист. Розглянемо основні із них.

У відповідності до п. 1 ч. 5 ст. 117 Кодексу адміністративного судочинства України, не допускається забезпечення позову шляхом зупинення актів Верховної Ради України, Президента України, Вищої ради юстиції та встановлення для них заборони вчиняти певні дії. Рішенням Конституційного суду України від 16.06.2011 р. у справі 5-рп/2011 (далі – Рішення) у справі за конституційним поданням Верховного суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Кодексу адміністративного судочинства України, законів України «Про Вищу раду юстиції», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо недопущення зловживань правом на оскарження» було визнано конституційним положення п. 1. ч. 5 ст. 117 Кодексу адміністративного судочинства України щодо недопущення забезпечення позову шляхом зупинення актів Верховної Ради України, Президента України та Вищої ради юстиції або встановлення для них заборони вчиняти певні дії, та зроблено висновок про неможливість вважати дану норму обмеженням права особи на судовий захист.

Такий висновок Конституційний суд України мотивував значущістю актів Верховної Ради України та Президента України та можливістю порушення прав невизначеного кола осіб. Тобто, встановлюючи вищенаведене обмеження конституційного права особи на судовий захист, як законодавець, так і Конституційний суд України за основу взяли такий критерій допустимості обмеження прав та свобод людини і громадянина, як перевага загальнодержавних та загальносуспільних інтересів інтересам окремої особи, що знайшов своє виявлення в рішенні Конституційного суду України від 19 жовтня 2009 р. у справі № 26-рп/2009 за конституційним поданням Президента України та 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень законів України «Про вибори Президента України», «Про Державний реєстр виборців», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України» та Кодексу адміністративного судочинства України (справа про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо виборів Президента України), яким встановлено, що обмеження прав і свобод людини і громадянина є допустимим виключно за умови,

що таке обмеження є домірним (пропорційним) та суспільно необхідним.

Однак суддя Конституційного суду України В.Д. Бринцев виклав окрему думку щодо законності обмеження права особи на забезпечення позову шляхом зупинення актів Верховної Ради України, Президента України, Вищої ради юстиції та встановлення для них заборони вчиняти певні дії та зазначив, що обмеження на здійснення судом забезпечення позову у справах, які стосуються оскарження актів, дій чи бездіяльності окремих суб'єктів владних повноважень (в даному випадку це Верховна Рада України, Президент України та Вища рада юстиції), обмежив гарантії людини і громадянина на поновлення порушених прав та закрив нерівність учасників процесу перед законом і судом, надавши преференції одному з учасників судочинства, акти, дії чи бездіяльність якого оскаржується, перед іншим, який оспорує їх законність та відстоює свої права і свободи, чим порушив вимоги п. 2 ч.3 ст. 129 Конституції України. Крім того, виклали окрему думку також судді В.М. Кампо, Д.Д. Лилак, М.А. Маркуш, В.І. Шишкін, зазначивши, що встановлене п. 1 ч. 5 ст. 117 Кодексу адміністративного судочинства обмеження щодо заборони вжиття заходів щодо забезпечення позову є обмеженням гарантованого Конституцією України права на судовий захист.

На нашу думку, питання відповідності Основному Закону наявного в нормах чинного законодавства обмеження права особи на судовий захист у вигляді встановлення заборони забезпечення позову шляхом зупинення актів Верховної Ради України, Президента України, Вищої ради юстиції та встановлення для них заборони вчиняти певні дії носить індивідуальний характер та має вирішуватись в кожному конкретному випадку в залежності від фактичних обставин. Оскільки Конституцією України гарантується право особи на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (ч. 2 ст. 55), звернення особи з клопотанням про забезпечення позову шляхом зупинення актів Верховної Ради України, Президента України, Вищої ради юстиції та встановлення для них заборони вчиняти певні дії не повинно обмежуватись нормами чинного законодавства. При цьому суд в кожному конкретному випадку, вирішуючи питання щодо постановлення ухвали про забезпечення позову чи відмови у задоволенні заяви про забезпечення позову, повинен враховувати факт переваги загальносуспільних інтересів інтересам окремої особи, можливість порушення встановленим рішенням прав інших осіб тощо.

Іншим наявним обмеженням конституційного права особи на судовий захист є обмеження права особи на апеляційне та касаційне оскарження рішення суду. У відповідності до ст. 129 Конституції України, однією з основних засад судочинства є забезпечення апеляційного та касаційного оскаржень рішення суду. Ст. 14 Закону України «Про судоу-

стрій та статус суддів» гарантується право особи на апеляційне та касаційне оскарження рішень судів, а також на перегляд справи Верховним судом України.

Таким чином, право на апеляційне та касаційне оскарження гарантується Конституцією України та Основним Законом, однак аналіз норм чинного законодавства свідчить про наявність обмежень права особи на апеляційне та касаційне оскарження та, відповідно, унеможливує реалізацію особою права на судовий захист. Ст. 20 Кодексу адміністративного судочинства України встановлено, що апеляційні адміністративні суди, у випадках встановлених законом виступають як суди першої інстанції, а Вищий адміністративний суд України як суд апеляційної інстанції. Крім того, у відповідності до вищенаведеної норми, Вищий адміністративний суд України може вирішувати спори як суд першої інстанції. В такому випадку його рішення є остаточними та не підлягають оскарженню. На нашу думку, дана норма свідчить про звуження змісту та обсягу гарантованого Основним Законом права на судовий захист шляхом позбавлення права на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень.

В такому випадку, реалізуючи норми Конституції України, у разі обмеження або позбавлення особи певних прав органами державної влади, доцільно було б створити максимально повні умови захисту прав людини, які гарантували здійснення права людини на судовий захист. Однак встановлення ст. 20 Кодексу адміністративного судочинства України положення про розгляд судами апеляційної та касаційної інстанцій справ судами першої інстанції звузило обсяг права людини і громадянина на скаргу та, відповідно, порушило приписи Основного Закону. Рішенням Європейського суду з прав людини у справі «Гарсія Манібардо проти Іспанії» (*García Manibardo v. Spain*) від 15 лютого 2000 р. [8] зазначалося, що ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод не примушує держав-учасниць створювати апеляційні або касаційні суди. Однак у випадку існування таких судів, у відповідності до ст. 6 Конвенції повинно забезпечуватись право особи на ефективний доступ до суду з рішень, зокрема, і право оскаржувати їх в апеляційному та касаційному порядкух.

Іншим встановленим нормами чинного законодавства обмеженням гарантованого Конституцією права на судовий захист, є норма ст. 171-2 Кодексу про адміністративні правопорушення, згідно з якою рішення місцевого загального суду як адміністративного суду у справах з приводу рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень щодо притягнення до адміністративної відповідальності, є остаточним і оскарженню не підлягає.

Конституційний суд України у рішенні від 08 квітня 2015 р. у справі № 3-рп/2015 за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ч. 2

ст. 171-2 Кодексу адміністративного судочинства України, визнав дану норму такою, що не відповідає Конституції, зазначивши при цьому, що дане обмеження права особи на оскарження рішення місцевого загального суду як адміністративного суду до апеляційної та касаційної інстанцій є виправданим лише щодо оскарження рішень у справах про незначні адміністративні правопорушення. В інших випадках у справах щодо притягнення до адміністративної відповідальності особи повинні мати право на інстанційне оскарження рішення місцевих загальних судів як адміністративних судів.

Крім того, як зазначає єдиний орган конституційної юрисдикції, вищенаведеною нормою законодавства, унеможливлено оскарження до суду апеляційної інстанції рішень місцевих загальних судів як адміністративних судів у справах з приводу постанов суб'єктів владних повноважень про накладення адміністративних стягнень, що за ступенем суворості співмірні з встановленими Кримінальним кодексом України покараннями, допустив непропорційність між поставленою метою та вжитими для її досягнення заходами.

Вищевикладеним рішенням Конституційний суд України визначив допустимим обмеження права особи на судовий захист при дотриманні принципів пропорційності та справедливості. При цьому погоджуємось з викладеною суддею Конституційного суду України В.І. Шишкіним окремою думкою стосовно рішення від 08 квітня 2015 р. у справі № 3-рп/2015 щодо можливості застосування принципу пропорційності обмеження права особи при реалізації норм матеріального права та у виключних випадках норм процесуального права. Проте цей виняток, на думку В.І. Шишкіна, необхідно обґрунтувати шляхом всебічного дослідження його правової сутності стосовно можливого застосування в унормуванні саме процесуальних прав учасників судового процесу та можливості застосування для встановлення співмірності вчинених дій з настанням наслідків, а, таким чином, і встановленням рівня юридичної відповідальності.

Висновки. Аналізуючи встановлені чинним законодавством України обмеження гарантованого Основним Законом права особи на судовий захист, можна прийти до висновку, що на сьогоднішній день законодавець при здійсненні нормотворчої діяльності уникає принципу застосування норм-приписів, закріплених Конституцією України, а саме – ч. 3 ст. 22 щодо недопущення звуження змісту та обсягу існуючих прав та свобод, ч. 2 ст. 55 щодо гарантування кожній особі права на звернення до суду та п. 8 ч. 3 ст. 129 щодо забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду.

Таким чином, допустимість конституційно-правового обмеження права особи на судовий захист можливе лише у випадку дотримання законодавцем основоположних принципів Конституції України та за умови найбільш оптимального забезпечення кожній особі можливостей для реалізації свої природних прав.

